

İnsani Yardımlardan Savunma Sanayi İşbirliğine: Türkiye-Çad İlişkilerinin Derinlemesine Analizi

Ahmet Burak Baykuş - Pelin Aliyev*

Özet

Bu çalışmanın amacı, Türkiye-Çad ilişkilerinin son yıllarda ivme kazanmasını sağlayan faktörlerin neler olduğunu tespit etmektir. Çalışmada iki önemli alt faktörün varlığına dikkat çekilmektedir. Bunlardan birisi, Türkiye'nin Afrika politikasında yaşanan dönüşümdür. Türkiye, Afrika politikasını yeniden şekillendirerek küresel rekabetin yoğun olduğu kıtaya kapsamlı bir yaklaşım sergilemeye başlamıştır. Türkiye, kıtadaki tüm ülkelerde ilişkilerini geliştirerek etkisini artırmaya çalışmaktadır. Bu politika çerçevesinde Çad ile ilişkilerin geliştirilmesine son derece önem verilmektedir. Bir diğer alt faktör ise, Çad'ın siyasi, ekonomik, kalkınma, güvenlik temelli sorunlarına kalıcı çözümler bulma isteğidir. Bu noktada bu iki ülkeyi bir araya getiren ana faktörün her ülkenin kendi içinde yaşadığı değişimin ortaya çıkardığı iş birliği ihtiyacı olduğu tespit edilmiştir. İki ülkenin yardım eden-yardım alan ilişki modelinin ötesinde siyasi, ekonomi, eğitim, kültürel, güvenlik ve sanayi gibi birbirinden farklı alanlarda iş birlikleri geliştirdikleri gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Çad, Türkiye, Afrika, İkili iş birliği, Kazan-Kazan ilkesi.

---

* Yüksek Lisans Öğrencisi., Hasan Kalyoncu Üniversitesi, aburak.baykus@std.hku.edu.tr,
ORCID: 0009-0008-0850-3290
Dr., Hasan Kalyoncu Üniversitesi, pelin.aliyev@hku.edu.tr,
ORCID: 0000-0003-2466-2132
Makale geliş tarihi : 12.07.2023
Makale kabul tarihi : 09.11.2023

From Humanitarian Aids to Defense Industry Cooperation: An In-Depth Analysis of Turkey-Chad Relations

Abstract

The aim of this study is to determine the factors that have enabled Turkey-Chad relations to gain momentum in recent years. The study draws attention to the existence of two important sub-factors. One of these is the transformation in Turkey's Africa policy. Turkey reshaped its African policy and began pursuing a comprehensive approach to the continent, where global competition is intense. Türkiye is trying to increase its influence by improving its relations in all countries on the continent. Within the framework of this policy, great importance is given to developing relations with Chad. Another sub-factor is Chad's desire to find permanent solutions to its political, economic, development and security-based problems. At this point, it has been determined that the main factor that brings these two countries together is the need for cooperation arising from the changes experienced by each country. It has been observed that the two countries have developed cooperation in different fields such as politics, economy, education, culture, security and industry, beyond the donor-recipient relationship model.

Keywords

Chad, Türkiye, Africa, Bilateral Cooperation, Win-Win Principle.

Giriş

Tıpkı çatışma gibi, onun antitezi olan iş birliği de uluslararası ilişkiler disiplininin çokça tartışılan konularından biridir (Balamir Coşkun, 2014: 421). Ancak uygulamanın aksine uluslararası iş birliğinin akademik olarak ele alınması çok da eskilere dayanmamaktadır. Devletler, Thukydides'in iki bin yıl önce diplomasiyi, anlaşmaları ve ittifakları tartışmasından çok daha önce iş birliği yapmaktaydı, oysa konuyla ilgili akademik çalışmalar 1970'lerin sonları itibarıyla ortaya çıkmaya başlamıştır (Sampson, Dai ve Snidal, 2017). 1970'lerin başlarından itibaren devletlerin ekonomi ve güvenlik gibi konularda iş birlikleri geliştirmeye yönelik girişimleri bu akademik çabaya ivme kazandırmıştır (Milner, 1992: 466). Türkiye'nin de farklı ülkelerle iş birliklerini uluslararası ilişkiler teorileri çerçevesinde açıklayan akademik çalışmaların sayısı giderek artmaktadır. Özellikle Türkiye ile Afrika ülkeleri arasındaki iş birliklerini analiz eden güçlü bir literatürün ortaya çıktığı da gözlenmektedir.

Bu çalışmada da son yıllarda aralarında çeşitli konularda iş birlikleri gerçekleştirilen Türkiye ile Çad arasındaki ilişkiler ele alınmakta ve ikili ilişkileri

hangi faktörlerin belirlediği sorusuna cevap verilmektedir. Bu kapsamda ilk bölümde, ikili ilişkilerin analizinde yararlanılacak olan uluslararası ilişkiler teorilerinin dış politika ve iş birliğine ilişkin temel argümanlarına yer verilmektedir. İkinci bölümde, Türkiye'nin çok boyutlu Afrika politikası ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde, Türkiye'nin Afrika politikasında önemli bir yere sahip olan Çad'da bağımsızlıktan bu yana yaşanan siyasi, ekonomik ve toplumsal gelişmelere ve mevcut sorunlarına yer verilmektedir. Son bölümde ise insani yardımlardan savunma sanayisinde iş birliğine varan Türkiye-Çad ilişkileri bütüncül bir yaklaşımla analiz edilmektedir. Çalışmada Türkiye'nin gerek dış politikasında gerekse Afrika politikasında yaşanan kapsamlı dönüşüm çerçevesinde kıtada etkinliğini artırma arzusu ve yine kıtadaki tüm ülkelerle çok boyutlu yakın ilişkiler kurma niyeti ile Çad'ın süregelen istikrarsızlıklarına kalıcı çözümler bulma isteğinin ilişkilerin ivme kazanmasını sağlayan temel alt-faktörler olduğu gözlenmiştir. Araştırmada bu iki ülkeyi bir araya getiren ana faktörün ise her ülkenin kendi içinde yaşadığı değişimin ortaya çıkardığı iş birliği ihtiyacı olduğu görülmektedir.

Teorik Çerçeve

Uluslararası sistemde ortak bir otoritenin olmaması nedeniyle uluslararası sistemin yapısının anarşik olduğu varsayımı, uluslararası ilişkiler teorilerinin üzerinde anlaşmaya vardığı nadir konulardan biridir. Uluslararası sistemi sürekli bir savaş halı olarak tanımlayan realist yaklaşım, böylesi anarşik bir sistemde çatışma ve savaşı normal durumlar olarak kabul ederken olası bütün iş birliği durumlarını ise aktörler arasında süregelen çatışmaların birer yansıması ya da sonucu olarak görmektedir (Balamir Coşkun, 2014: 421). Anarşik bir özelliğe sahip böyle bir yapı içinde devletlerin temel hedefleri, varlıklarını devam ettirmektir. Realistlere göre anarşik bir uluslararası yapıda kendine güvenme olgusu ister istemez devletleri varlığını sürdürme sorunuyla karşı karşıya bırakmaktadır. Bu nedenle bir devletin nihai amacı kendi gücünü çoğaltmaktan ziyade göreceli olarak kendini daha güçlü kılabilecek politikalar izlemektir. Bu tür politikalar devletlerin kendi güçlerini artırıcı ve diğerlerinin gücünü azaltıcı politikalar olmalıdır. Dolayısıyla realistler için bir iş birliğinden diğer devletlerin daha kazançlı çıkacak olması devletlerin iş birliği yapmasını engelleyici bir unsurdur (Arı, 2006: 373).

Ancak neoliberaler, realistlerin bu argümanına karşı çıkmakta ve devletlerin ortak çıkarlar elde etmek adına iş birliği yapabildiklerini savunmaktadırlar. Keohane tarafından “...daha önceden uyum içinde olmayan farklı kişi veya kurumların eylemlerinin, çoğu kez ‘siyasi koordinasyon’ olarak atıfta bulunulan bir müzakere sürecinden sonra uyumlu hale gelmesi” olarak tanımlanan iş birliğinde (Balamir Coşkun, 2014: 422) taraflar politikalarını diğerleri açısından olumsuz sonuçlar yaratmayacak

şekilde düzenler. Dolayısıyla realistlerin aksine mutlak çıkar ya da kazancı savunurlar. Onlar için uluslararası sistemin anarşik yapısı, devletlerin iş birliği yapmalarına engel değildir. Devletler benzer çıkarlara sahip oldukları konularda birbirleriyle iş birliği yaparlar (Arı, 2006: 372-374; Lamy, 2008: 133).

Neoliberaler açısından devletlerin iş birliği yapmaları mutlak çıkarlarına hizmet edeceği için neden iş birliği yaptıklarını anlamak güç değildir (Brown ve Ainley, 2013: 61). Bu teoride karşılıklı kazanç potansiyeli vurgulanır ve realistlerin uluslararası sistemin sıfır toplamlı bir oyun ile karakterize edildiği argümanına meydan okunur (Harmes, 2012: 62). Uluslararası iş birliğinin istikrar ve kabul edilebilir bir dünya düzeni sağlamak için gerekli olduğuna inanılırken uluslararası ilişkilerin tüm tarafların bir kazanç elde edebildiği pozitif toplamlı bir oyun olarak gerçekleştirilebileceği üzerinde durulur (Manaflı, 2021: 24). Örneğin devletlerin ekonomik etkileşimde olmaları pozitif toplamlı bir oyuna yol açar. Sürece dahil olan tüm taraflar ise bu kazançtan faydalanır (Lamy 2008: 133). Sonuç olarak, ilişkilerde bir tarafın kazancı ve diğer tarafın kaybına dayanan sıfır toplamlı oyun yerine karşılıklı kazançta öncelik verilir ve iş birliği sürecinde devletlerin kazan-kazan stratejisi izledikleri kabul edilir.

İş birliklerini kazanç olgusu üzerinden ele alan kazanç arzusunun iş birliği sürecinde belirleyici kabul eden bu iki teori karşısında İnşacı teori ise, kimliği bir devletin dış politikasında en önemli unsur olarak kabul eder. Devletlerin sahip oldukları kimlikler, dış politika davranışları üzerinde belirleyici bir faktör olarak kabul edilmektedir. Örneğin Wendt, devletlerin sahip oldukları kimliklerin eylemleri üzerinde etkili olduğunu ileri sürmektedir (Sarı Ertem, 2012: 200). Yine Went'in "*aktörler önce kimliklerini tanımlarlar sonra da tanımladıkları bu kimliğe göre hedef, amaç ve eylemlerini tayin ederler, daha doğru bir deyişle, ulusal çıkarlarını belirlerler.*" (1994: 424) ifadesi, kimlik ile dış politika eylemleri arasındaki ilişkiyi açıkça ortaya koymaktadır. İnşacı teoriye göre devletler uluslararası sistemin temel aktörüdür. Bu noktada realizmle benzerlik gösterirler. Ancak realizmden farklı olarak bu aktörün tek ve sabit bir ulusal çıkar anlayışı olmadığını ileri sürer. Devletler, sahip oldukları kimlikler üzerinden ulusal çıkar algılarını inşa ederler. Dolayısıyla aktörlerin kim oldukları yani benimsedikleri kimlik ile ne yaptıkları arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır (Akıllı, 2013: 26-27).

Üstelik kimlik verili değildir, zaman içinde aktörlerin kendilerini nasıl tanımladığına ve bu tanımlamaların diğerleri tarafından ne dereceye kadar kabul gördüğüne bağlı olarak şekillenip değişir. Kimliklerin inşa süreci temelde sosyal bir süreçtir; kimlik var olmak için her zaman bir diğerinin tanınmasına ihtiyaç duyar. İnşacı teoride devletlerin çıkar tanımlarını, tehdit algılarını ve tercihlerini şekillendirmesi nedeniyle kimlik önemli görülür. Devletlerin kimlikleri sabit olmayıp; ulusal ve uluslararası süreçlerden etkilenebileceği ve yeniden inşa edilip

dönüşebileceği kabul edilir. Dolayısıyla bu kimlikler “*tarihsel süreç içinde yaşanan toplumsal, siyasi ve kültürel dönüşümler ile şekillenir*” (Rumelili, 2021: 390-393).

Türkiye’nin Çok Boyutlu Afrika Politikası

Türkiye-Afrika ilişkileri köklü bir geçmişe sahiptir. 9. yüzyılda Asya’dan gelen Türklerin yerleştikleri bir kıta olan Afrika ile ilişkiler Osmanlı Devleti döneminde de devam etmiştir (Kavas, 2006: 27). Dört yüz yıl boyunca Osmanlı Devleti, kıtanın doğu ve kuzey sahillerini kontrol altına alarak istila edilmesini önlemeye çalışmıştır. Ancak Osmanlı Devleti’nin yıkılmasıyla sömürgeci güçler kıtanın içlerine kadar nüfuz etmişlerdir (Kavas, 21 Kasım 2017). Sömürgecilik dönemine kadar kıta ile iyi ilişkiler geliştirilmiş, ancak bu dönemin başlamasıyla ilişkiler eski ivmesini kaybetmiştir. Bu durum Cumhuriyetin ilanından yakın zamana kadar devam etmiş ve Afrika, Türk dış politikası gündeminde sınırlı biçimde yer alabilmiştir (Boztaş, 2011: 145-148; Özkan ve Akgün, 2010: 531). Ancak uzun yıllar devam eden Batı yönlü dış politikanın ardından Türkiye, artık Afrika’nın da yer aldığı farklı bölgelere açılım gerçekleştirerek ilişkilerini çeşitlendirmeliydi (Donelli, 2023: 5). Uluslararası sistemde yaşanan değişimin ortaya çıkardığı kriz ve fırsatlara etkili cevap verebilecek bir dış politikanın inşa edilmesi bir zorunluluğa dönüşmüştü.

1998 yılında İsmail Cem’in Dışişleri Bakanlığı döneminde hazırlanan Afrika’ya Açılım Eylem Planı ise Türkiye’nin Afrika politikası açısından bir dönüm noktası olmuştur. Plan, Afrika ülkeleri ile olan ilişkilerin yeterli olmadığı gerekçesiyle ve iş birlikleri geliştirilmesi amacıyla hayata geçirilmiştir (Eren, 2022: 129-130; Dışişleri Bakanlığı, 1998). Adalet ve Kalkınma Partisi’nin Kasım 2002’de iktidara gelmesi sonrasında ise Türkiye’nin geleneksel Türk dış politikasının parametrelerini yeniden tanımlaması ve dış politikada düzenlemeler yapması (Sıradağ, 2022: 490) sonucu kıtaya ekonomik ilişkiler artmış, siyasi ilişkiler ise yoğunlaşmıştır (Bahçecik, 2021: 176). 2005 yılının “Afrika Yılı” ilan edilmesiyle açılım politikasında güçlü bir adım atılmıştır.

Özkan ve Orakçı (2023: 12), bu açılımı, Türkiye’nin iç siyasi dönüşümünün ve küresel ekonomi politiğindeki değişimin doğrudan bir sonucu olarak değerlendirmektedirler. Özkan ve Akgün (2010: 526) de Türk toplumu ve siyasetinin hem iç hem de dış güçlerin etkisiyle büyük dönüşümlerden geçtiğini ve bu doğrultuda ülkenin dış politikasının da Soğuk Savaş yıllarındaki yekpare Batı yöneliminden 1990’lardan itibaren çok bölgesel bağlantılara doğru yön değiştirdiğini, 2000’li yıllarda ise Türkiye’nin dış politikasında uzun süredir ihmal ettiği örgüt ve bölgelere olan ilgisini daha da genişlettiğini ifade etmektedir. Türkiye, bu süreçte kendine özgü jeopolitiği, kültürel kimliği ve büyüyen ekonomisinden faydalanmış, pasif bir devletten aktif ve yapıcı bir küresel aktöre

doğru evrilen uluslararası kimliğini yeniden tanımlamaya başlamıştır. Türkiye'nin çok boyutlu dış politikası açısından belirleyici dönem ise, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 2002 yılında iktidara gelmesiydi (Özkan ve Akgün, 2010: 528).

Bu adımlar, Afrika'da da olumlu bir karşılık bulmuş ve Türkiye, 2005 yılında Afrika Birliği'nde gözlemci statüsü edinirken 2008 yılında Birlik'in stratejik ortaklarından biri olmuştur. Ayrıca başvuru neticesinde Afrika Kalkınma Bankası ve Afrika Kalkınma Fonu'nun bölge dışından 25. üyesi olarak kabul edilmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, t.y.). 17 Ekim 2008 tarihinde Türkiye, BMGK geçici üyeliğine seçilirken 151 oyun 51'i Afrika ülkelerinden gelmişti. Bahçecik (2021: 174), Türkiye'nin o dönemde Afrika kıtasında sadece 12 büyükelçiliğinin olduğu gerçeği karşısında bu desteğin ne kadar önemli olduğuna dikkat çekmektedir. Yazara göre bu durum politika yapıcılarının Afrika kıtasına yönelik stratejik yaklaşımının kademeli olarak geliştiğini de göstermektedir (Bahçecik, 2021: 174). Nitekim büyükelçilik sayısı izlenen politikalar neticesinde 2022'de 44'e yükseltilebilmiştir. Türkiye-Afrika ilişkilerine ivme kazandıran faktörlerden biri de zirveler olmuştur. Devletlerin siyasi etkileşimlerinin bir parçası olan zirveler, Afrika kıtası ile ilişkilerini geliştirmek isteyen devletlerin önemli ve etkili bir aracına dönüşürken Türkiye de bu doğrultuda 2008, 2014 ve 2021 yıllarında olmak üzere üç Türkiye-Afrika zirvesi düzenlemiş (Özkan ve Orakçı, 2023: 1-2) ve bu sayede Türkiye ile kıta ülkeleri arasında yoğun temaslar gerçekleştirilerek çeşitli alanlarda iş birliklerinin geliştirilmesi hususunda anlaşmalara varılmıştır.

Türkiye'nin Afrika politikasının önemli bir yönünü ekonomik temelli açılım oluşturmaktadır. Türkiye ile Afrika ülkeleri arasındaki ticaret hacminin son yirmi yıllık süreçte belirgin bir artış gösterdiği gözlenmektedir. 2021 yılında yaklaşık 29 milyarlık ticaret hacmi, 2022 yılında yaklaşık 33 milyar dolara yükselmiştir (TÜİK, 2023). Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) ve Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK) gibi iş dünyası temsilcileri ise Türkiye'nin Afrika açılımının ekonomik ayağını güçlendiren kuruluşlardır. Bu sürecin önemli bir aktörü olarak DEİK, 48 Afrika ülkesi ile İş Konseyleri kurmuştur (DEİK, t.y.). Türkiye, Afrika ülkeleriyle ekonomik ilişkilerinin kazan-kazan ilkesine dayandığını ve Batılı aktörlerin aksine bir sömürgecilik geçmişinin olmayışını sıklıkla vurgulamaktadır. Örneğin o dönem Başbakanlık görevini yürüten Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, 2013 yılında gerçekleştirdiği Nijer ziyaretinde Afrika'nın bir sömürü merkezi olarak görülmemesi gerektiğini dile getirmiştir (TİKA, 2013). Gabon ziyaretinde ise bu ülkede yürütülen faaliyetlerin her iki taraf için de yararlı olmasının en büyük arzuları olduğunu ve gerçekleştirilecek iş birliğinin karşılıklı olarak olumlu sonuçlar doğuracağına olan inancını vurgulamıştır (TİKA, 2013).

2015 yılında Etiyopya ziyaretinde de “*Sadece bir tarafın kazandığı bir ilişkinin, hem ahlaki, hem sağlıklı, hem de sürekli olmadığına inanıyoruz. Türkiye olarak, varlık gösterdiğimiz her ülkede, her bölgede birlikte kazanma esasına göre hareket ediyoruz.*”

sözlerinden kazan-kazan ilkesinin dış politikada önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan Cumhurbaşkanı Erdoğan, Etiyopya ziyaretinde ekonomik iş birliğinin ticaretin yanında yatırımlara da dayandırmak istediğini belirtmiş ve Türk iş adamlarını ve girişimcileri bu ülkeye daha fazla yatırım yapmaya davet ederken yatırımlarda her iki ülkenin ve her iki ülke halkının da kazanacağı bir yaklaşım içinde olunmasını arzu ettiğini ifade etmiştir (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2015).

Sömürge karşıtı söylemleriyle dikkatleri çeken Türkiye'nin dış politikada farklı bir kimlik temelinde hareket ettiği ileri sürülebilir. Bu noktada “gönül coğrafyası” ifadesi, Türk dış politikasının önemli parametrelerinden biri haline gelmiştir. Ulus-devletin sınırlarını aşan bir niteliğe sahip olan “gönül coğrafyası”, Türkiye'nin din ya da soy bağı veyahut tarihsel bir ilişkisi bulunan coğrafyayı anlatmak için kullanılmaktadır. Benzer biçimde “gönül bağı” ifadesinin de kullanıldığı görülmektedir. Alpar'a (2019) göre “gönül bağı”, uluslararası ilişkilerde her şeyin menfaat kavramı ve suni sınırlarla anlaşılmaya çalışıldığı günümüz ortamında sınırları olmayan kardeşliği anlatmaktadır. Bu bağın bulunduğu coğrafyaların sorunlarının görmezden gelinmemesi anlamına gelmektedir. Türkiye'nin Afrika ile yürüttüğü politikaların sacayaklarından birini de gönül coğrafyası ya da gönül bağı vurgusu oluşturmaktadır. Cumhurbaşkanı Erdoğan da Türkiye'nin Orta Asya, Afrika ve Güney Asya gibi gönül bağının olduğu coğrafyalara kayıtsız kalınamayacağını, yaşanan olayların görmezden ve duymazdan gelinemeyeceğini ifade etmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan, 2017 yılında Tanzania ziyaretinde ise Afrika kıtasının hem doğal madenlerinin hem de insanların yıllarca sömürüldüğüne, ancak Türklerin emperyalist amaçlarla hareket etmediğini, Türk Milleti'nin Afrika'ya olan ilgisinin çıkara değil, gönül bağlarına dayandığını dile getirmiş ve Afrika ile ilişkilere kazan-kazan felsefesiyle yaklaştığını belirtmiştir (Sputniknews, 2017). Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 2021 yılında düzenlenen 3. Türkiye-Afrika Ekonomi ve İş Forumu'nda “*Türkiye Afrika ilişkileri eşit ortaklık ve kazan-kazan temelinde çok boyutlu bir şekilde gündend güne güçleniyor.*” ve yine “*Afrika'da kapısı çalınmadık dost, yarası sarılmadık gönül, iş birliği yapılmadık ülke bırakmıyoruz.*” sözleri Türkiye'nin Afrika politikasını anlama noktasında önem taşımaktadır (TRT Haber, 2021).

Türkiye'nin kıta ülkeleriyle bağlarını güçlendirmek için yumuşak güç araçlarını etkili biçimde kullandığı söylenebilir. Bu sayede kısa süre içerisinde Türkiye'nin uluslararası toplumda popülerliği artarken nüfuzu da güçlenmeye başlamıştır. Bu süreçte Türkiye, kurumsal engelleri aşmak amacıyla AFAD, Yunus Emre Enstitüsü gibi bir dizi yeni kurumun temellerini atarken öncesinde var olan TİKA, Diyanet İşleri ve DEİK gibi kurumların da karar verme kapasitelerini güçlendirmiştir (Donelli, 2023: 4-5). 2005 yılının ‘Afrika Yılı’ ilan edilmesi sonrasında Afrika kıtasına yönelik dış yardımların miktarında belirgin bir artış yaşanmış ve bu yardımlar Türkiye'nin Afrika politikasında yumuşak güç

aracına dönüşmüştür (Belder, 2023: 46-49). Kamu diplomasisinin önemli bir aracı olan dış yardımlar, Türkiye'nin kıtada insani diplomasi faaliyetleri yürütmesine imkân tanımaktadır.

Türkiye tarafından, bu sürecin önemli bir aktörü olan Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı Başkanlığı (TİKA) aracılığıyla Afrika'nın farklı ülkelerinde engelli çocuklara tekerlekli sandalye bağışından (TİKA, 2015) kırsal alanlardaki insanların elektrik ve su ihtiyacını karşılayacak projelerin hayata geçirilmesine (TİKA, 2016) kadar çeşitli konularda destek sunulmaktadır. Donelli'ye (2023: 6) göre; Türkiye, bu politika çizgisi ile geleneksel Batılı oyunculara karşı siyasi ve ekonomik bir alternatif olarak ortaya çıkmıştır. Birçok Afrika ülkesi, özellikle sömürge döneminde yaşadıkları olumsuz deneyimleri nedeniyle Avrupa devletlerine kuşkuyla yaklaşmaktadır. Türkiye'yi Batılı ülkelerden farklı kılan olumlu imajı, Afrika ülkelerinin ilgisini çekmektedir. Öte yandan Türkiye tarafından geçmişten bu yana Türkiye'nin sömürgecilik deneyiminin olmadığı ve izlenen politikaların sömürgeci anlayışa dayanan politikalarından tamamen farklı olduğu mesajı her platformda ön plana çıkarılmaktadır. Türkiye geleneksel bağışçıların kalkınma politikalarını eleştirmekte ve Afrika'da kazan-kazan politikası uygulayarak orta veya üçüncü yolu teşvik etmektedir. Türkiye her ne kadar bir Küresel Güney ülkesi olmasa da ortaya koyduğu bu yaklaşımı Güney-Güney iş birliğini simgeleyen birçok kavramı ve aracı yansıtmaktadır (Donelli, 2023: 7-8). Türkiye'nin sömürgecilik ve adaletsizlik karşıtı tavrı, dış politikayı belirleyen bir kimliğe dönüşmüştür.

Türkiye-Afrika ilişkilerinin gelişmesini sağlayan aktörlerden biri de Diyanet'tir. Bu dönemde Diyanet ilk kez Afrika ülkelerinden dini liderleri istişare ve iş birliği yapmaya davet etmiştir. Afrika Kıtasındaki Müslüman Ülkeler ve Topluluklar Dini Liderler Toplantısı, 21 ülkeden temsilcilerin katılımıyla Kasım 2006'da İstanbul'da düzenlenmiştir. Türkiye, bir taraftan bu tür organizasyonları yumuşak güç araçları aracılığıyla Türkiye'nin ulusal çıkarlarını ilerletme fırsatları olarak görürken diğer taraftan Afrika'ya açılım politikasının dini bağlantılar olmadan devam ettirilemeyeceğini anlamıştır (Akgün ve Özkan, 2010: 538).

Türkiye, kamu diplomasisi çerçevesinde Afrika'da yoğun kültürel faaliyetler de yürütmektedir. Bunları kültürel diplomasi faaliyetleri olarak adlandırmak mümkündür. Yunus Emre Enstitüsü ise bu faaliyetlerin en önemli aktörü konumundadır. Enstitü tarafından dil ve kültürün tanıtılması amacıyla çeşitli faaliyetler düzenlenmektedir (Yunus Emre Enstitüsü, 2022). Bu sayede kültürler arası etkileşimin artırılması ve Türkiye-Afrika diyalogunun güçlendirilmesi hedeflenmektedir. Bu sürece katkı sağlayan bir başka aktör, Türkiye Maarif Vakfı'dır. Kıtada Vakfın bünyesindeki eğitim kurumları aracılığıyla Türkiye-Afrika ilişkilerinin güçlenmesine hizmet edilmektedir. Vakıf, ilişkilerde eğitim

öğesini güçlendirmenin yanında kıtanın iyi yetişmiş nüfus amacına ulaşmasına da katkı sağlamayı hedeflemektedir (Akgün, 2021).

Üstelik Afrikalı öğrencileri yükseköğretim için Türkiye'ye yönlendirerek Türkiye'nin uluslararası öğrenci hedefine de hizmet etmektedir (Kaplan, Çimen ve Balcı, 2022: 126). Temel amaçlarından biri uluslararası öğrenci sayısını artırarak yükseköğretimde uluslararasılaşmayı sağlamak olan Türkiye, yükseköğretimde uluslararası öğrenciler için çekim merkezi olma yolunda önemli bir ilerleme kaydetmektedir. Sahip olduğu uluslararası öğrenci sayısı açısından Türkiye, 2019 ve 2020 yıllarında ilk on ülke arasına girmiştir (UNESCO, t.y.). Bu politika kapsamında Türkiye, Afrikalı öğrenci sayısını daha da artırmayı amaçlamaktadır. Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), Yüksek Öğrenim Kurulu (YOK), Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) gibi bir dizi kamu kuruluşu kamu diplomasisi kapsamında Türkiye'de öğrenim görmek isteyen Afrikalı öğrencilere burs imkânı sunmaktadır. Bu burslar sayesinde Türkiye'de lisans ve lisansüstü düzeyde öğrenim gören Afrikalı öğrenci sayısında muazzam bir artış olmuştur (Eyrice Tepeciklioğlu vd., 2018: 612-613).

Afrika ülkelerinin önemli ticaret ortaklarından biri haline gelen Türkiye, son yıllarda bu ülkelerle güvenlik ve savunma sanayi alanlarında iş birliklerini güçlendirmeye çalışmaktadır. Esasen bu hedef, 1998 Afrika Eylem Planı'nda da yer almaktadır. Siyah Afrikalı öğrencilere askeri okullarda eğitim olanakları sağlanması, askeri uzmanların Siyah Afrika ülkelerinde eğitim vermeleri, Türkiye'nin savunma sanayisinin tanıtılması atılacak adımlardan bazılarıydı (Dışişleri Bakanlığı, 1998). Bununla birlikte bu iş birlikleri, özellikle Türkiye'nin savunma sanayisinde gerçekleştirdiği büyük atılımlar sayesinde son yıllarda yoğunlaştığı gözlenmektedir (Bayram, 2022).

2021 ve 2022 yıllarında savunma ve havacılık sanayi sektöründe toplam ihracat rakamları sırasıyla yaklaşık 3.2 milyar ve 4.3 milyar dolardır. 2023 yılında ise sadece ilk 8 ayda yaklaşık 3.4 milyara ulaşmıştır (TİM, 2023). 2020'de Türkiye'den Afrika'ya yaklaşık 83 milyon dolarlık savunma sanayi ürünü ihraç edilirken bu rakam bir yıl içinde 288 milyon doların üzerine çıkmıştır. Afrika devletlerinin Türk savunma sanayi ürünlerine giderek artan ilgileri, kıtada süregelen çatışmaların yoğunluk kazanmasıyla ilişkilendirilmektedir. Afrika devletlerinin egemenliklerini ve güvenliklerini tehdit eden bu çatışmalar, savunma bütçelerini de etkilemektedir. Nitekim Afrika devletlerinin toplam savunma harcamaları 2000 yılında yaklaşık 19 milyar dolardan 2021 yılında yaklaşık 60 milyar dolara yükselmiştir. Bayram (2022), "*Afrika devletlerinin artan savunma gereksinimleri ile Türk savunma sanayi ürünlerine gösterdikleri ilgi arasında bir korelasyon*" olduğuna dikkat çekmektedir. Alemdar (2023) ise savunma sanayi iş birliklerinde, Afrika ülkelerinin ihtiyaçlarının da dikkate alındığının ve bu kapsamda iş birliklerinin "kazan-kazan" eksenine dayandığının altını çizmektedir. Türkiye'nin

bu yaklaşımının ise yeni tedarik, askeri eğitim vb. anlaşmaların önünü açtığını belirtmektedir.

Bunun yanında Türkiye, Afrika'da askeri üs kuran devletler arasına katılmıştır. Özellikle 30 Eylül 2017 tarihinde Mogadişu'da Türk askeri eğitim üssünün açılması, bir taraftan Türkiye'nin insani yardımlar sayesinde güçlü ilişkiler kurduğu Somali'ye verdiği desteğin somut bir göstergesi olarak görülürken diğer taraftan Türkiye'nin iyi niyetli donör rolünden güvenlik sağlayıcı rolüne doğru atılan bir adım olarak yorumlanmıştır. Türkiye, insani yardımdan arabuluculuğa kadar çeşitli yumuşak güç unsurlarından faydalanarak iyi niyetli bir aktör imajı yaratmıştır. Örneğin Somali'de bu tarz politika izlenerek ülkenin yeniden inşasına katkı sağlanmıştır. Askeri üssün kurulmasının Türkiye'nin kıta politikasında bir değişimin habercisi olup olmadığı şeklinde tartışmaları alevlendirse de bu adımı, ilgili ülkedeki istikrar ile doğrudan ilişkili olan uzun vadeli hedeflerin bir parçası olarak görmek gerekir. Somali örneği dikkate alındığında ülkede istikrarsızlık, Türkiye açısından doğrudan bir güvenlik tehdidi yaratmamakla birlikte yapılan geniş ölçekli yatırımlar açısından kaygı vericidir. Bu yaklaşım, askeri üs meselesini Türkiye açısından daha önemli hale getirmektedir (Akpınar, 2017: 3).

Sonuç olarak, Türkiye, son yıllarda uluslararası politikada görünürlüğü artan ve küresel rekabete konu olan Afrika'ya yönelik politikalarını gözden geçirerek kıtadaki ülkelerle iş birliklerini güçlendirmek amacıyla somut ve etkili adımlar atmaktadır. Kıtadaki tüm bölge ve neredeyse tüm ülkelerle güçlü ilişkiler kurmayı hedeflemektedir. Üstelik Türkiye Afrika'nın karşı karşıya olduğu meselelere kıtanın siyasi, ekonomik ve toplumsal özelliklerini gözeterak çözümler üretmeye çalışmaktadır. Kıta ülkeleriyle ilişkilerini güven, dostluk ve kazan-kazan ilkelerine dayandırmakta, sömürgecilik karşıtı, adaletten yana tavrı ve "gönül coğrafyası" vurgusuna dayalı bir kimlik üzerinden dış politikasını şekillendirmektedir. Özellikle kamu diplomasisi faaliyetlerine öncelik verilmesiyle ilişkilerin toplumsal yönü oldukça güçlendirilmiştir. Bu politika, Türkiye'nin çok boyutlu dış politika anlayışını da güçlü bir şekilde yansıtırken Batılı ülkelerin gerek sömürgecilik döneminde gerekse sonrası dönemde izlediği sömürgeci politikalarından farklı bir çizgide ilerlemektedir. Türkiye, her şeyden önce karşılıklı kazancın her alanda sağlanmasını hedeflemektedir (Boztaş, 2011: 141). Encemine eski Büyükelçisi Prof. Dr. Ahmet Kavas'ın (2019) "*Türkiye'nin sömürgeci devletlerin aksine sömürmek için değil, "sorumluluk" hedefiyle Afrika'da olduğu*" sözleri bunun gerçekliğini ortaya koymaktadır.

Özkan ve Orakçı (2023: 12), Türkiye'nin Afrika açılımını siyasi, ekonomik ve toplumsal kazanımlar bağlamında değerlendirildiğinde şimdiye kadarki en başarılı dış politikalarından biri olduğunu ifade etmektedirler. İlişkilerin her iki taraf için de karşılıklı yarara dönüşmesi ise bağların daha da güçlendirilmesi ve

derinleştirilmesi yönünde bir isteğin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Sour (2019) ise Türkiye'nin her ne kadar Afrika Açılımı ile kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiği görülse de bu politikanın sürdürülebilir olması için ilgili tarafların çıkarlarını da dikkate alması gerektiğinin bilincinde olduğunu ifade etmektedir. O'na göre Türkiye, Afrika devletlerine yaklaşımının tek amaçları, kıtaya zarar veren eski sömürge döneminde olduğu gibi, fırsat kollamak, halkları sömürmek ve yerel halka fayda sağlamadan onların zenginliklerinden ve kaynaklarından yararlanmak olan diğerlerinden farklı olduğu konusunda güvence vermiştir. Türkiye'nin Afrika kıtasının tüm bölge ve ülkeleriyle güçlü ilişkiler inşa etme yolunda bir istek ve irade ortaya koyduğu söylenebilir. Ancak bunun tek taraflı değil karşılıklı bir çaba olduğunu da belirtmek gerekir. Afrika ülkeleri de Türkiye ile iş birliklerini güçlendirmek girişimlerde bulunmaktadır. Bu ülkelerden biri de Çad'dır. Çalışmanın bir sonraki bölümünde bağımsızlıktan günümüzde Çad'da yaşanan siyasi, ekonomik ve toplumsal gelişmeler ele alınmaktadır.

Bağımsızlıktan Günümüze Çad'da Siyasi, Ekonomik ve Toplumsal Gelişmeler

19. yüzyılda Avrupalı devletler, Afrika'ya olan ilgilerinin artması sonucu kıyı bölgelerini kontrol altına aldıktan sonra orta kesimlere doğru ilerlemeye başlamıştır (Collelo, 1988: 9-12). 4 Şubat 1894 tarihli bir antlaşma ile Çad Gölü çevresi sömürgeci güçler arasında bölüşülmüş ve Bagirmi Devleti'nin bulunduğu bölge, Fransa'nın nüfuz alanı içerisinde kalmıştır. Yaklaşık 66 yıl boyunca protektora, sömürge, deniz aşırı ülke gibi farklı yönetim biçimleri altında Fransa'nın denetiminde kalan Çad, 11 Ağustos 1960 tarihinde François Tombalbaye önderliğinde bağımsızlığını kazanmıştır (Dursun, 1993: 156). Ancak kısa süre sonra cumhurbaşkanına süresiz seçilme hakkının tanınması, cumhurbaşkanına geniş yetkiler verilmesi, etnik ve dini ayrımcılık yapılması ve siyasi faaliyetlerin engellenmesi ülkede iç karışıklıkların başlamasına neden olmuştur (May ve Massey 2002: 74-75; Decalo, 1980: 41-44; İcnel, 2011).

13 Nisan 1975'te ise General Felix Malloum, askeri darbe ile Tombalbaye'yi devirmiştir (Bruijn ve Dijk, 2007: 64-66; Collelo, 1988: 18-19). 4 Ağustos 1978'de varılan mutabakat ile Malloum Çad'ın Cumhurbaşkanı, Hissène Habré ise yeni Başbakanı oldu. Ancak ittifak uzun ömürlü olmamış ve 1979 yılında çatışmalar yeniden başlamıştır (Collelo, 1988: 24-28; Hollick, 1982: 298-299). Afrika Birliği'nin girişimleriyle geçici bir hükümet kurulması sağlansa da kısa süre sonra ülke genelinde silahlı çatışmalar var olmaya devam etmiştir (Fuchs, 1996: 154-155). Bağımsızlık sonrası şiddetli iç savaşlar, artan etnik çatışmalar ve uluslararası müdahalelerin ardından bu defa Habré ülkenin yeni Cumhurbaşkanı oldu. Ancak ülkede otoriter uygulamalar varlığını devam ettirmiştir (May ve Massey 2002: 74-

75). 1989 yılında kabul edilen anayasa da otoriter uygulamaların önüne geçememiştir (Joffe, 1990: 157-160).

Otoriter rejim yine başka bir askeri darbe ile son bulmuş ve ülkeyi 31 yıl gibi uzun bir süre yönetecek olan İdris Deby, 1990 yılında iktidara gelmiştir. 1996 yılında yeni bir anayasanın kabulü ile Çad'da çok partili sistem benimsenmiştir. Cumhurbaşkanı'nın beş yıl süre ile en çok iki dönem seçilme şartı getirilmiş ve meclis seçimlerinin dört yılda bir yapılmasına karar verilmiştir (May ve Massey 2002: 77-78). Ancak meclis seçimlerinin ertelenmesi, Çad'ın kronik bir sorununa dönüşmüştür. Üstelik 2005'te cumhurbaşkanına sınırsız olarak aday olabilme hakkı getirilmesi sonrasında 2005, 2006 ve 2008 yıllarında Deby'e karşı silahlı muhalif gruplar üç kez başarısız darbe girişiminde bulunmuştur (BTI, 2022).

Ülkedeki olumsuz siyasi koşullar, ekonomik zorluklar ve muhalefet baskısıyla yeni bir anayasa yapılmasına karar verildi. Bunun sonucunda 19-27 Mart 2018 tarihleri arasında farklı toplumsal kesimlerin katıldığı bir "Ulusal Forum"da hazırlanan anayasa taslağı, mecliste yapılan oylama ile kabul edildi. Yeni anayasaya göre cumhurbaşkanı 6 yıllığına seçilebilecek, bu süre sadece bir kez uzatılabilecektir (Constitution of Chad, 2018). 11 Nisan 2021 tarihinde altıncı altıncı kez cumhurbaşkanı seçilen İdris Deby, 20 Nisan 2021'de ülkenin kuzeyinde isyancılara karşı yürütülen operasyonda cephe hattında yaralandı ve hayatını kaybetti (BBC, 2021). Ölümünden sonra oluşturulan Askeri Geçiş Hükümeti Anayasayı askıya aldı, parlamento kapatıldı ve tüm bakanlar görevden alındı. Deby'nin ölümünden bu yana herhangi bir seçim yapılmazken Askeri Geçiş Hükümeti ülkeyi yönetmeye devam etmektedir.

Çad'daki etnik ve dini çeşitlilik, bilhassa bağımsızlık sonrası iktidar mücadelesinde ülkenin daha da karmakarışıklaşmasında ve iç savaşların yaşanmasında etkili olmuştur. Kültürel zenginlik, ülkenin kırılganlığını artıran bir faktöre dönüşmüştür. Dış müdahaleler ise istikrarsızlığı daha da pekiştirmiştir. Çad, bugün dünyanın siyasi, ekonomik ve toplumsal açıdan en kırılgan yerlerinden biri konumundadır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı İnsani Gelişme Endeksi 2021 yılı verilerine göre Çad, Düşük İnsani Gelişme kategorisinde 191 ülke arasında 190. sırada yer alıyor (UNDP, 2022). Ülke, aynı zamanda dünyadaki en fakir ülkeler arasında yer almaktadır. 2003 ile 2011 arasında, ulusal yoksulluk oranı %55'ten %47'ye düşmesine rağmen bu ilerleme sürdürülebilir nitelikte değildi. Zira yoksulların sayısı 2011'de 4,7 milyondan 2019'da yaklaşık 6,5 milyona çıktı. 2018 yılında nüfusun %42'si ulusal yoksulluk sınırının altında yaşıyordu (The World Bank, 2023).

Yetersiz beslenme (2,2 milyon kişi) ve gıda güvensizliği (3,7 milyon kişi) (UN WFP, 2019) ve ayrıca sağlık ve eğitim gibi temel hizmetlere sınırlı erişim, hükümet karşıtı hareketlerin güçlenmesine neden olmaktadır. Devlet dışı silahlı gruplar, ekonomik krizi fırsata çevirerek geçim sıkıntısı yaşayan bireyleri kendilerine

çekmektedir. Ayrıca kuzeylilerin ülkenin güney bölgelerine yerleştirilmesi, arazi kullanım hakları konusunda çatışmaların yaşanmasına yol açmıştır. Üstelik komşu ülkelerdeki çatışma dinamikleri, Çad'daki iç krizlerin şiddetini arttırmakta ve ülkeyi hem ulusal hem de bölgesel istikrarsızlıklar karşısında savunmasız kılmaktadır. Sudan, Libya ve Orta Afrika Cumhuriyeti'ndeki çatışmalar, yaklaşık 500 bin mültecinin Çad'a yerleşmesiyle sonuçlandı. Bu mülteciler, hem ülkenin zayıf sosyal hizmetler ve sistemleri üzerinde hem de kıt kaynaklar üzerinde baskıyı artmakta ve ülkedeki gerilim tırmanmaktadır. Ayrıca, Boko Haram'ın şiddet içeren operasyonları başta Çad olmak üzere Çad Gölü Havzası'ndaki ülkeleri etkilemekte ve ülkede kalıcı bir güvensizliğin oluşumuna da kaynaklık etmektedir (Institute for Peace and Security Studies, 2021: 3).

Çad, demokrasi endeksine (2022) göre otoriter rejimler kategorisinde yer almaktadır. 2006 yılından beri ülkenin kategorisinde herhangi bir değişiklik yaşanmadı. Üstelik Sahra altı Afrika'daki ortalama puanın da çok altında kalmaktadır. Temsil, haklar, katılım ve hukukun üstünlüğü faktörlerini dikkate alınan IDEA (Uluslararası Demokrasi ve Seçim Destek Enstitüsü) raporunda (2022) Çad'da darbelere ve anayasaya aykırı güç aktarımına dikkat çekilmekte ve ülkenin Burkina Faso, Gine ve Mali'nin yanında istikrarsızlığın yeni yerlerinden birine dönüştüğü ileri sürülmektedir. Çad, performanslarında düşüş yaşanan ülkeler arasında ve otoriter rejimler kategorisinde yer almıştır. Freedom House (2023) raporlarına göre ülkede 130'dan fazla siyasi parti olmasına rağmen çoğu hükümet ile iş birliği içindedir. Muhalif partililerin ise hükümet güçlerinin taciz ve tutuklamalarına maruz bırakılması ise ülkedeki otokratik rejimin başka bir yansıması olarak görülebilir.

Çad'da 1996'dan Idris Déby'nin hayatını kaybettiği 2021'e kadar cumhurbaşkanlığı seçimleri düzenlenmesine rağmen, hiçbiri iktidarda bir değişiklik yaratmadı. Déby, 1990'da iktidara geldiğinden beri Çad siyasetine hâkim oldu. 1996, 2001, 2006, 2011 ve 2016'da iddia edilen seçim usulsüzlüklerine ve art arda gelen muhalefet boykotlarına rağmen ezici bir çoğunlukla seçimleri kazandı. 2005'te ve daha yakın zamanda 2018'de iktidarı pekiştirmek için yapılan anayasa değişikliği, ülkenin siyasi krizini ve iç güç mücadelesini tetikledi. Ayrıca, demografik bir azınlık olan kuzeydeki Zaghawa etnik grubunun üyelerinin 1990'lardan bu yana Çad'ın askeri, siyasi ve ekonomik sistemlerinin kontrolünü elinde tutması, çoğu insanda ciddi bir hoşnutsuzluk yarattı. Güneyliler mevcut hükümette birkaç bakanlık pozisyonuna sahipken, büyük ölçüde siyasi iktidardan dışlandılar, bu da etnik gerilimlere ve siyasi ve sosyal ilişkilerde artan şiddete yol açmaktadır (Freedom House, 2020).

Bu koşullarda Hükümetin 2030 vizyonu ise, o zamana kadar Çad'ı geliştirmekte olan bir ülke yapmak (Tubiana ve Debos, 12 December 2017). Bu hedef doğrultusunda Çad sorunlarına çözüm bulmak için çeşitli aktörlerle iş

birliği halindedir. Bu ülkelerden biri de Türkiye'dir. Bir sonraki bölümde Türkiye-Çad ilişkileri, analiz edilmektedir.

İnsani Yardımlardan Savunma Sanayi İş Birliğine Türkiye-Çad İlişkileri

Çad, bağımsızlığını ilan etmesinin ardından Türkiye tarafından tanınmış, ancak diplomatik ilişkiler ancak 1969 yılında başlamıştır. Türkiye'nin Encemine Büyükelçiliđi ise 1 Mart 2013'te faaliyete geçmiştir. Bununla birlikte ikili ilişkiler, diplomatik temsilcilerin olağan temaslarından ibaret değildir. Birçok alanda iş birlikleri gerçekleştirilmektedir. Bu alanların başında ekonomi gelmektedir.

Ekonomik İlişkiler

Taraflar giderek güçlenen ekonomik ilişkilere sahiptir. Türkiye'nin Çad'a ihracatı, 2013 yılında yaklaşık 14 milyon dolardan 2022 yılında yaklaşık 68 milyon dolara çıkmıştır. İthalat rakamları ise 2013 yılında yaklaşık 12 milyon dolardan 2022 yılında 116 milyon dolara yükselmiştir. Sadece 2022 yılı verileri dikkate alındığında iki ülke arasındaki ticaret hacminin 184 milyon dolar olduğu görülmektedir. Çad, Türkiye'nin Sahel ülkeleri (Moritanya, Çad, Mali, Nijer, Burkina Faso) arasında en yüksek ticaret hacminin olduğu ikinci ülkedir (TÜİK, 2023). Dış yatırımlar, Türkiye için önemli bir dış politika aracıdır. Bu araçla, Türkiye, kıtadaki ekonomik varlığını güçlendirmeyi hedeflemektedir. Buradaki nihai hedeflerden birisi de ekonomik büyümeyi ve refah artışını sürdürülebilir kılmaktır. Türkiye'de kalıcı refah artışı için ihracat öncelikler arasında yer almaktadır. Dezenflasyon ve ekonomide yapısal dönüşümün hedeflendiği 2024 yılında iç talebin azalması öngörülürken firmalardan ihracatı öncelikli hale getirmeleri beklenmektedir (AA, 2023). Yeni pazarlara ihtiyaç duyulan bu süreçte Çad, Türk ekonomisini besleyecek önemli bir kaynak konumundadır.

Diğer yandan Çad'ın ekonomik krizleri aşmak ve kalkınmayı sağlamak için dış yatırımlara ihtiyacı var. Birleşmiş Milletler'in Az Gelişmiş Ülkeler kategorisinde yer alan Çad, %2,2'lik büyümeyle bu kategorideki ülkelerin ortalama büyüme oranının (4,4) altında kalmaktadır. Benzer şekilde Sahra altı Afrika kategorisinde de ortalamanın (%3,6) altındadır (The World Bank, 2022). Bu noktada kaynakları sömüren değil, Türkiye gibi kazan-kazan ilkesine öncelik veren güvenilir ülkelerin ortaklığı Çad için oldukça önemlidir. 26 Aralık 2017'de Encemine'de gerçekleşen Çad-Türkiye İş Forumu'nda konuşan Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın ekonomik ilişkilerin ivme kazanmasına yönelik beklentilerini dile getirdikten sonra "*Bizim Afrika'ya bakışımız asla bu topraklara gelen sömürgeciler gibi olmadı, olmayacak. Afrika kıtasındaki tüm ilişkilerimizde karşılıklı saygı, sevgi ve kazan-*

kazan ilkesini temel alıyoruz. Birlikte gelişmeyi, yönetmeyi ve zenginleşmeyi arzu eden bir anlayışla ilişkilerimizi geliştirmenin çabası içindeyiz” sözleri (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2017) Türkiye’nin Çad’a bakışını özetlemektedir. Yine Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın “*Ticari ve ekonomik ilişkileri bütüncül, kapsayıcı, karşılıklı saygı ve kazan kazan anlayışına dayanan bir yaklaşımda geliştirmeyi amaçlıyoruz.*” (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2021) sözleri dikkate değer olup Türkiye’nin Çad ile ekonomik ilişkilerinde sömürgecilik geçmişinin olmayışı üzerinden hareket ettiği, sıfır toplamlı yerine pozitif toplamlı iş birliklerinden yana olduğu ve bu anlamda kazan-kazan ilkesini esas aldığı açıkça görülmektedir.

İki ülke arasında enerji sektöründe de iş birlikleri yapılmaktadır. Türkiye, büyüyen ekonomisi ve nüfusu nedeniyle enerji ihtiyacı giderek artan ülkeler arasında yer almaktadır. Küresel gelişmelerin yol açtığı enerji tedarik sürecinde yaşanan sorunlar karşısında enerji güvenliğini sağlamak amacıyla ülke içinde altyapının geliştirilmesinin yanında alternatif kaynaklara da yönelmeye başlamıştır (International Energy Agency, 2022). Bu noktada enerji kaynakları olan Afrika ülkeleri ile ticari ilişkilerine son derece önem vermektedir. Bu kapsamda Türkiye ile Çad arasında 19 Şubat 2018’de Hidrokarbonlar ve Enerji İşbirliği Mutabakat Zaptı imzalanmıştır (Resmî Gazete, 1 Ekim 2021). Bu anlaşmada dikkat çeken en önemli husus, karşılıklı çıkar (menfaat) ilkesine yapılan vurgudur. Yapılan iş birliğinin sadece tek tarafın değil, iki tarafında da çıkarlarına uygun olacağı belirtilmesi oldukça önemlidir. Çad, Afrika ülkeleri arasında en büyük 10. petrol rezervine sahip ülke konumundadır ve petrol, ülkenin başlıca kamu gelir kaynağıdır. Petrol üretiminin yaklaşık %90’ı ise ihraç edilmektedir. Ülkedeki petrol üretimine Çin Ulusal Petrol Şirketi ile ExxonMobil liderliğindeki Esso Arama ve Üretim Şirketi hakimdir (Mordor Intelligence, 2023). Ancak 2023 yılında Çad, ExxonMobil’in ülkedeki hidrokarbon izinleri ile arama ve üretim izinleri dahil olmak üzere tüm varlık ve haklarını kamulaştırma kararı almıştır (Associated Press, 2023). Son yıllarda Çad’ın enerji kaynaklarını yönetme konusunda daha bağımsız davranmak istediği gözlenmektedir. Bu yaklaşım, enerji güvenliğini sağlamak için alternatif kaynaklara yönelen Türkiye tarafından bir fırsata çevrilebilir ve Çad, petrol açısından Türkiye’nin başlıca rotalarından biri olabilir. Türkiye ise Çad için petrol ihracatı açısından önemli bir pazara dönüşebilir.

Dış Yardımlar

Çad, mevcut sorunları nedeniyle dış yardıma ihtiyaç duyan bir ülke konumundadır. Türkiye de Çad’a yardım sunan ülkeler arasında yer almaktadır. Kamu diplomasisinin birincil aktörlerinden biri Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı’dır (TİKA). TİKA’nın teknik projeler ve insani faaliyetler yoluyla kalkınma yardımları sağlanması amacıyla farklı kıtalardan pek çok ülkede

koodinasyon ofisleri bulunmaktadır. Başlangıçta Orta Asya, Kafkasya ve Balkanlar'daki devletlerin geçiş süreçlerine destek olmak amacıyla kurulsun da Türkiye'nin çeşitlenen dış politika çalışmalarına paralel olarak faaliyet alanını genişletmiştir (Akgün ve Özkan, 2010: 537). TİKA, bu doğrultuda Çad'da çalışmalarına ilk kez 2013 yılında başlarken 1 Ocak 2015'te başkent Encemine'de bir ofis açmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, t.y.).

26 Aralık 2017'de Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Çad'a yaptığı ziyaret sırasında imzalanan Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Çad Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Kalkınma İşbirliği Protokolü ile "kazan-kazan" stratejisine uygun bir şekilde tarım, tarım endüstrisi, gıda işleme sanayisi, altyapı, enerji ve yönetim gibi 16 farklı sektörde ikili iş birliğinin yasal ve kurumsal çerçevesi belirlenerek TİKA'nın Çad'daki faaliyetleri daha arttırmıştır (Resmi Gazete, 2021). Bu ziyaret sırasında açılan İstanbul Matbaası, Çad'ın ders kitapları konusunda dış yardımlara bağımlılığının azaltılması adına çok önemli bir adımdır (TİKA, 2021). TİKA tarafından Engelli Bisikleti Üretim Atölyesi Kurma Projesi hayata geçirilirken (TİKA, 2022a) kadınların tarım sektöründe istihdamına destek amaçlı çeşitli eğitimler ve malzeme desteğinde bulunulmuştur (TİKA, 2022b). Ayrıca Türkiye'nin iki taraflı resmi kalkınma yardımları rakamlarına göre sadece 2020 yılında Çad, 2,82 milyon dolarlık yardımlardan faydalanmıştır (TİKA, 2020a). Türkiye'nin kalkınma yardımları, "gönül coğrafyası" ya da "gönül bağı" anlayışı ile desteklenmektedir. Türkiye'nin kıtada sömürme amaçlı değil, kalkınmasına katkı sağlayacak bir politika anlayışına sahip olduğu görülmektedir.

Çad aynı zamanda ciddi kuraklık ve su kıtlığı yaşayan, bu nedenle de oldukça yoğun gıda krizi yaşayan bir ülke durumundadır. Küresel Gıda Güvenliği Endeksi'ne (Economist Impact, 2022) göre 103. sırada yer alan ülkede toprakların yüzde 30'u tarıma elverişli olmasına rağmen teknik nedenlerle toprak verimli işlenememektedir. Tarım alanında teknolojiye geçilememesi ekonominin en önemli meseleleri arasında gösterilmektedir (Dursun, 1993: 155). Türkiye ise TİKA aracılığıyla modern tarım uygulamalarını Çad'a getirmekte çeşitli eğitimlerde desteklenmektedir. Ülke nüfusunun yüzde 80'inin geleneksel yöntemlerle tarım ve hayvancılık yaptığı Çad'da Mayıs 2020'de "Çad-Türk Dostluk Külliye Projesi" ile uygulamalı tarım okulunun temelleri atılmış oldu (TİKA, 2020b). Türkiye'nin Çad ile ilişkilerini yardım eden-yardım alan ilişki modelinin ötesinde inşa etmeyi hedeflediği, bir başka deyişle, salt yardımlar üzerinden ilişki kurmadığı, bu ülkenin kalkınmasına katkı sağlayacak politikalar izlediği gözlenmektedir. Bunun aynı zamanda Türkiye için de son derece kazançlı bir adım olduğu söylenebilir. 49. sırada bulunan Türkiye de gıda güvenliği açısından riskli ülkeler arasındadır (Economist Impact, 2022). Çad'da tarımsal üretimin verimli hale getirilmesi ile Türkiye tarafından arzında sorun yaşanan tarım ürünlerinin ithalatı gerçekleştirilebilir.

İkili ilişkilerin örnek olmasını sağlayacak bir gelişme deprem sonrasında yaşanmıştır. Çad Hayvancılık Sektörünü Geliştirme ve Tanıtma Ulusal STK Derneği (ADEPSET-Association pour le développement et la promotion du secteur de l'élevage au Tchad), Türkiye'de 6 Şubat 2023'te yaşanan depremden etkilenen insanlar için 300 baş koyun bağışlamıştır. ADEPSET STK Başkanı Daie Djaka Djouma, “300 baş koyun bağışının bu trajediden etkilenen halkların ihtiyaçları karşısında kovada bir damla olduğunu biliyoruz, ancak bu mütevazı katkıyla bazı yaralıların birkaç gün çorba içeceğini umuyoruz.” sözleriyle (Ousmane, 24 March 2023) aslında iki toplum arasında nasıl güçlü bir ilişki kurulduğu da görülmüştür. Afrika ülkeleri hep yardıma muhtaç ve yardım edilen taraf olan yönleriyle ön plana çıkarılmaktayken Türkiye'ye imkanları ölçüsünde yapılan bu yardım kıtaya ilişkin tüm bu önyargıları bertaraf etmeyi sağlamaktadır. Çad'dan gelen bu yardım, Türkiye'nin sahip olduğu sömürgecilik ve adaletsizlik karşıtı, kalkınmayı destekleyici, kazan-kazan ilkesi taraftarı, insani değerleri ön planda tutan devlet kimliğinin karşı aktör tarafından da kabul gördüğünün bir göstergesidir.

Yükseköğretimde Uluslararasılaşma ve Çadlı Öğrenciler

Uluslararası öğrenci sayısını artırarak yükseköğretimde uluslararasılaşmayı hedefleyen Türkiye, bu doğrultuda Çadlı öğrencilerin varlığı ve sayılarının artırılmasına önem vermektedir. 2021-2022 akademik yılında devlet ve vakıf üniversitelerinde Çadlı öğrencilerin sayısı 2181'i erkek, 397'si kız olmak üzere toplam 2578'dir. Bir önceki akademik yılda bu rakam 1951'dir (YÖK, 2023). Türkiye, Afrikalı öğrenci sayısını daha da artırmayı amaçlamaktadır. Bu noktada izlenen stratejilerden biri de yabancı öğrencilere sağlanan burslardır. Çadlı öğrenciler de Türkiye'nin kamu diplomasisi faaliyetleri çerçevesinde sunduğu burslardan yararlanmaktadır. Diğer yandan Çad, nitelikli ve yetişmiş insana ihtiyaç duymaktadır. İnsani kalkınma endeksinde son sıralarda yer alan Çad, bu ihtiyacını karşılamak için gençlerini eğitim amacıyla gönderebileceği önemli duraklardan biri Türkiye'dir.

Medya Faaliyetleri

Türkiye-Çad ilişkilerini güçlendiren faktörlerden bir diğeri de Türkiye'nin Afrika halklarının konuştuğu dillerde yürüttüğü medya faaliyetleridir. TRT Français kanalı sayesinde Çad gibi Frankofon Afrika ülkelerindeki insanlara erişmek çok daha mümkün hale gelmiştir. Bu sayede Türkiye hakkında olumsuz ve aleyhine üretilen haber içeriklerine karşıt içerik üretilebilmektedir. Ayrıca bu kanallar Türkiye'nin kıtadaki faaliyetlerini tanıtmak için de elverişli bir platform olma özelliğine sahiptir. Bunun yanında Afrika'da yaygın biçimde konuşulan İngilizce ve Fransızca dillerinde yayın yapan Anadolu Ajansı da TRT World ve

TRT Français'nin sahip olduğu bu misyonu güçlü bir şekilde yerine getirmektedir (Eyrice Tepeciklioğlu vd., 2018: 611). TRT Afrika ise bu yönde atılan son adımlardan biridir.

Ulaşım

Türkiye'nin kıtadaki imajını güçlendiren bir başka araç da Türk Hava Yolları'dır (THY). THY'nin her geçen güç uçuş ağı genişlemektedir. Uçuş sayılarının artırılması Afrika ülkeleri ile temasları daha da güçlendirmektedir (Eyrice Tepeciklioğlu vd., 2018: 612). THY, Çad'ın başkenti Encemine'ye ilk seferini 2013 yılında, Çad ile Türkiye'nin karşılıklı Büyükelçilik açma kararı sonrası yaparak o tarihte dünyada 243. varış noktası, Afrika'daki 26. ülke ve 36. destinasyon olarak seferlerini başlatmış oldu (Türkiye Gazetesi, 2013). 2023 yılı itibarıyla İstanbul'dan başkent Encemine'ye haftada iki gün olacak şekilde direkt seferler devam etmektedir.

Siyasi İstikrar ve Terörle Mücadele Konusunda Ortak Tutum

Öte yandan Türkiye, devletlerin siyasi istikrarını destekleyici bir politika izlemektedir. Afrika ülkelerinde siyasi istikrarın varlığı Türkiye için oldukça önemlidir. Orta Afrika ülkelerinin çoğunda askeri darbeler, silahlı çatışmalar, iç savaşlar nedeniyle siyasi istikrarsızlık kronik bir soruna dönüşmüştür. Bu ülkelerden biri olan Çad'da geçiş dönemi sancuları karşısında Türkiye, ülkede istikrarın sağlanması yönünde desteğini dile getirmektedir (Milliyet, 2021). Ayrıca ülkeyi istikrarsızlığa sürükleyen terörle mücadele süreçlerinde Çad'ın yanında olduğu mesajı verilmektedir (NTV, 2017). Yapılan yatırımlar ve kurulan diyalogların sürdürülebilirliği açısından Çad'da siyasi istikrarın sağlanması önem taşımaktadır. Dolayısıyla Türkiye, Çad'ın siyasi istikrarını destekleyici bir politika izlemektedir. Çad ise siyasi istikrarını destekleyecek, dış aktörlerin müdahalesine eleştirel yaklaşacak, silahlı çatışmalara kalıcı çözümler üretecek Türkiye gibi aktörlerin varlığına ihtiyaç duymaktadır. Türkiye bu tavrı sergilerken karşılıklı iş birliğinin bir yansıması olarak benzer muamelenin kendi ülkesine de gösterilmesi taraftarıdır. Bu kapsamda FETÖ ile mücadele konusunda tüm devletlerden destek beklemiştir. Bu desteğin önemi bölge ülkelerine gerçekleştirilen her resmi ziyarette Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından dile getirilmiştir. Bu kapsamda Çad, 2017'nin sonlarında FETÖ'ye bağlı okulların Türkiye Maarif Vakfı'na devredilmesi ve FETÖ mensuplarının sınır dışı edilmesi kararıyla olumlu bir adım atmıştır (NTV, 2016; TRT Haber, 2017). Eski Cumhurbaşkanı İdris Debi İtno'nun Cumhurbaşkanı Erdoğan ile görüşmesi sonrasında düzenlenen ortak basın toplantısında şu sözleri dikkate değerdir: “*Bazen kimin terörist olduğunu ve kimin terörist olmadığını ayırt etmekte sıkıntı çekebiliyoruz. Çünkü hiçbir terörist gelip*

kendisini terörist olarak tanıtmamaktadır. Sizin bize ilemiş olduğunuz gibi, bizim belki de terörist olduğumu bilmediğimiz insanlarla anlaşma imzalamış olduğumuzu da sonradan öğrendik, sizin yardımlarımızla birlikte. Bu sebeple teröristlerle mücadelemizin ortak bir mücadele olması gerektiğini düşünüyorum. Bu ortak mücadele ile her iki tarafın da terörizmin kökünün kazanmasını sağlayacağını düşünüyorum. Bu konu çağımızın ve yüzyılın vebasıdır.” (NTV, 2019).

Güvenlik ve Savunma Sanayi Alanında İş Birliği

Diğer yandan son dönemde Türkiye'nin Afrika ülkeleriyle savunma sanayi alanında güçlü iş birlikleri geliştirdiği gözlenmektedir. Türkiye ile Çad arasında 16 Aralık 2014'te Ankara'da “Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşması” imzalanmıştır. Söz konusu anlaşmayla; “*savunma sanayii işbirliği faaliyetlerinin hukuki bir temelde yürütülmesi, ihtiyaç duyulan teçhizatın ortak üretimi, teknoloji transferi, savunma sanayii ürünlerinin karşılıklı tedariki ve Türkiye'nin Afrika açılım politikasının savunma sanayii yönünün geliştirilmesi*” amaçlanmıştır (TBMM, 2016). Bu anlaşma iki ülke arasında imzalanan ilk savunma sanayi temelli anlaşma olması bakımından önemlidir. Bu anlaşmada dikkat çekilmesi gereken noktalardan birisi de ihtiyaç duyulan teçhizatların ortak üretiminin amaçlanmasıdır. Yani Türkiye sadece ihracatçı konumunda olmayıp, Çad'ın da savunma sanayisine katkı sağlamayı hedeflemektedir. 27 Şubat 2019'da imzalanan “Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti ile Çad Cumhuriyeti Hükûmeti Arasında Askerî İş Birliği Çerçeve Anlaşması” ile askerî eğitim ve öğretim, ortak tatbikatlara katılımın sağlanması, savunma sanayi askerî istihbarat değişimi, lojistik iş birliği, muhabere, elektronik, bilgi sistemleri ve siber savunma, barışı koruma, insani yardım, mayın ve el yapımı patlayıcılarla mücadele alanında eğitim, bilgi ve tecrübe değişimi gibi oldukça geniş konularda iki ülkenin silahlı kuvvetleri arasında işbirliğinin geliştirilmesi amaçlanmıştır (TBMM, 2022). Öte yandan 29 Nisan 2023'te üç adet “Hürkuş” Çad'a teslim edilmiştir. Ayrıca TUSAŞ'ın pilot ve uçak bakım personeline yönelik eğitimler için kendi personelini bu ülkeye göndermesi planlanmıştır (Türkiye Gazetesi, 2023).

Bu anlaşmalar sadece Türkiye'nin Çad'a askeri teçhizat ya da silah satışını öngörmeyip “kazan-kazan” stratejisi çerçevesinde her iki ülkenin çıkarlarını da gözetmektedir. Çad, istikrarsızlığının önemli kaynaklarından biri olan terör örgütleriyle mücadelede Türkiye'nin deneyimleri ve teçhizatlarından faydalanırken Türkiye ise bölgesel ve küresel istikrara ve barışa katkı sunarak kıtadaki varlığını güçlendirmektedir. Bu durum ticari ilişkilere de olumlu yansımaktadır. Ticari kazancın ötesinde, Türkiye'nin kıtada güvenlik sağlayıcı rolü, sahip olduğu kimliğin bir parçasına dönüşmeye başlamıştır.

Türkiye’yi Küresel Aktörlerden Farklı Kılan Yönler

Fransa, sömürge yıllarından bu yana eski sömürgesi Çad ile yakın temas halinde olan ülkelerden biridir. Son yıllarda ticari ilişkilerde dalgalanmaların başladığı söylenebilir. Çad’daki Fransız doğrudan yabancı yatırım stokunda düşüş gerçekleşmiştir. Çad’ın en büyük tedarikçisi Çin iken Fransa, listede üçüncü sırada yer almaktadır. Çad’ın ihracat rakamları dikkate alındığında ise ilk sırada Almanya iken Fransa listede beşinci sıradadır (Ministère de l’Europe et des affaires étrangères, 2023). Son dönemde Çad’da yaşanan protestolarda halkın Fransa’yı hedef alması da oldukça dikkat çekicidir. Bu tepkilerin yalnızca Çad’da değil, Fransızca konuşulan diğer Afrika ülkelerinde de giderek arttığı gözlenmektedir. Yine Çad ordusu tarafından Sudan sınırındaki Adre şehrinde keşif yapan bir grup Fransız askerini göz altına alarak silahlarına el konulması Fransa’nın Çad’daki varlığının sorgulanmasına yol açmıştır. Fransa her ne kadar çeşitli yardımlarla Çad’ın kalkınmasını desteklemeye çalışsa da ilişkilerde askeri ve güvenlik konuları ön plana çıkmaktadır. Çad, Fransa için terörle mücadele sürecinin en önemli ortaklarından biri olarak görülmektedir. Nitekim Ağustos 2014’ten bu yana Fransız Barkhane Operasyonu’nun karargâhı Encemine’de bulunmaktadır. Protestolar Fransa’nın Çad halkının desteğini hızlı bir şekilde kaybettiğini göstermektedir.

Buna karşılık Rusya ve Çin’in Çad’daki varlığı ve etki sahası giderek genişlemektedir. Ayrıca Afrika’nın Fransızca konuşulan ülkelerinde Batı karşıtı ve Kremlin taraftarı kampanya yürüten “Russosphere” (Rus alanı) adlı sosyal ağın giderek destek kazandığı da ileri sürülmektedir. Sosyal ağ, Fransa’yı modern zaman sömürgeciliği ile suçladığı, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin’e övgüler yağdırdığı paylaşımlar yapmaktadır (BBC, 2023). Buna ek olarak, Fransa karşıtı protestolar sırasında Rus bayraklarının dalgalanması da son dönemde en çok dikkat çeken gelişmelerden biriydi. Çad halkının bu hareketini Fransa’dan boşalan boşluğun Rusya tarafından doldurulacağı şeklinde okumak yerine Fransa’ya gösterilen bir tepki olarak yorumlamak daha doğru olacaktır.

Bir diğer küresel aktör Çin’in ticari faaliyetlerinin son derece hızlandığı dikkat çekmektedir. Çin, diğer Afrika ülkelerinde olduğu gibi Çad’da da yatırımlarını artırmakta, çeşitli alt yapı projeleri aracılığıyla ülkenin kalkınmasına destek verilmekte ve kredi imkanları sunmaktadır. Her ne kadar bu krediler, Batı tarafından “borç tuzağı” olarak tanımlansa da Çin bu politikalarını kazan-kazan strateji çerçevesinde açıklamaktadır (Xulong, 2017). Ancak gözden kaçırılmaması gereken en önemli nokta, Çin’in yaptığı yatırımlardan en çok kazanan tarafından genellikle sadece kendisinin olmasıdır. Yerel istihdamı desteklemek yerine kendi ülkesinden vatandaşlarını getirip istihdam etmektedir. Türkiye ise Afrika ülkeleri ile iş birliği yaparak kıtanın mevcut kaynaklarından birlikte yararlanarak ilerlemeyi

hedeflemektedir. Bu noktada yerel istihdama ağırlık vermesi Türkiye'yi farklı kılmaktadır (Ahmet Kavas, Selami Kökçam röportajı, 17 Ekim 2021).

Türkiye'ye Yönelik Kamuoyu Algısı

Öte yandan Türkiye'nin Çad'da yürüttüğü faaliyetlerin kamuoyu algısında önemli bir etki yarattığı söylenebilir. Sahel Kamu Diplomasisi Merkezi, 2021 yılında gerçekleştirdiği bir ankette Çadlı gençlerin Çad'daki uluslararası aktörlere ilişkin görüşlerini tespit etmeye çalışmıştır. Buna göre; Türkiye, Çad nüfusunun %70'ini temsil eden gençler tarafından en büyük popülerliğe sahip ülke seçilmiştir. Buna karşılık gençlerin %42'sine göre Fransa'nın ülkedeki popülaritesinde güçlü bir düşüş yaşanmıştır. Üstelik gençlerin ezici bir çoğunluğu Fransız varlığının ülkede demokrasiyi ve kalkınmayı teşvik etmeye yardımcı olmadığına inanıyor. Ankete katılan gençlerin %53,5'i ise Fransa ile ilişkileri kesmenin ülke için en iyi seçim olduğuna inanırken %41,2'si Fransa ile ilişkilerin gözden geçirilmesi gerektiğini düşünüyor. Yine gençlerin %19,1'i Çad'da son on yılda en fazla etki kazanan ülkenin Türkiye olduğunu düşünüyor. Bu oran Çin için %35,1, ABD için %22,1, Rusya için %7,3'tür. Gelecek yıllarda Çad'da en etkili ülkenin hangisi olacağı sorusuna ise gençlerin %35,1'i Rusya, %26,7'si Türkiye, %19,1'i ABD, %11,5'i Çin cevabını vermiştir. Çad'da demokrasi, kalkınma ve barışın desteklenmesine en çok yardımcı olabilecek ülkenin hangisi olabileceği sorulduğunda ise Çadlı gençlerin %38,2'si Türkiye cevabını vermiştir. Gençlerin %25,2'si ABD, %12,2'si Rusya ve %4,6'sı Çin'in bu konuda yardımcı olabileceğini söylemiştir (Dönmez, 4 Janvier 2022). Bu veriler, Çadlı gençlerin Türkiye'ye ciddi anlamda güven duyduğunu göstermektedir. Genç nüfusun toplam nüfustaki payı dikkate alındığında, bu olumlu algının gelecek yıllarda Türkiye'nin Çad'daki varlığının daha da artmasına katkı sağlayacağını öngörmek mümkündür.

Sonuç

Bu araştırmada son yıllarda ivme kazanan Türkiye-Çad ilişkileri analiz edilmiş ve iki ülke arasında iş birliklerinin artmasını sağlayan faktörlerin neler olduğu tespit edilmiştir. Türkiye-Çad arasında artan iş birliklerini belirleyen iki önemli alt faktörün var olduğu gözlemlenmiştir: Bunlardan ilki, Türkiye'nin Afrika politikasını yeniden şekillendirmesi ve kıtaya yönelik kapsamlı bir yaklaşım sergilemeye başlamasıdır. Dolayısıyla Türkiye'nin Afrika politikasında yaşanan dönüşüm ikili ilişkilerin analizinde üzerinde durulması gereken en önemli faktörlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'nin böyle bir değişime yönelen gelişmelerin başında ise Afrika kıtasındaki varlığını güçlendirme hedefidir. Bu doğrultuda kıta ülkelerinden Çad ile ilişkilerin geliştirilmesine son

derece önem verildiği gözlenmektedir. Diğer yandan, ilişkilere ivme kazandırma arzusu tek taraflı değildir. Çad da ikili ilişkilerin geliştirilmesi yönünde önemli bir irade ortaya koyduğu görülmektedir. Dolayısıyla ikili ilişkileri belirleyen ikinci alt faktör, Çad'ın mevcut siyasi, ekonomik, toplumsal ve güvenlik temelli sorunlarına kalıcı çözümler bulmak amacıyla iş birliği yapma isteğidir. Siyasi istikrarsızlık, ekonomik kriz, dış müdahale, toplumsal çatışma, terör saldırıları, düşük insani gelişmişlik seviyesi, gıda güvenliği krizi, mülteci akınları gibi bir dizi sorunla baş etmeye çalışan Çad, bu sorunlara kalıcı çözümler sunacak alternatif aktörlerin varlığına ihtiyaç duymaktadır. Kronik sorunlarına değil potansiyeline vurgu yapan Türkiye, Çad için güçlü bir ortak konumundadır.

Sonuç olarak, bu iki ülkeyi bir araya getiren ana faktörün her ülkenin kendi içinde yaşadığı değişimin ortaya çıkardığı iş birliği ihtiyacıdır. İlişkiler salt siyasi ya da diplomatik temaslarla sınırlı kalmamış ekonomi, insani yardım, kültür, eğitim, güvenlik, savunma gibi bir dizi farklı alanda iş birlikleri yapılmıştır. Her iki ülkenin de karşılıklı yarar üzerine kurulu bir ilişkiyi destekledikleri görülmüştür. Taraflar net kazanç sağlamak yerine karşılıklı kazanca odaklanmaktadırlar. İki taraf da kazan-kazan çerçevesinde hareket etmeleri halinde ulusal çıkarlarını koruyacaklarını bilerek adım atmaktadırlar. Öte yandan Türkiye'nin Batılı aktörlerin sömürge dönemi uygulamalarını eleştirdiği ve sıklıkla kendisinin sömürge geçmişinin olmadığını vurgulaması dikkate değerdir. Türkiye'nin kıtada insani yardımları da içeren kalkınma yardımlarıyla vicdanlı donör rolü üstlendiği görülmektedir. Resmî söylemlerde insancıl olma, adaletli olma, vicdanlı olma, gönül coğrafyası, gönül bağı, kardeşlik gibi ifadeler belirgin biçimde ön plana çıkarılmaktadır. Dış politikada bu unsurlara dayanan bir kimlik inşa edildiği söylenebilir. Bugün gelinen noktada ise insani yardımlarla başlayan sürecin güvenlik ve savunma sanayinde iş birliğine evrildiği açıkça görülmektedir. Bu kapsamda iki ülkenin uzun yıllar mesafeli ilişkilerin ardından yardım eden-yardım alan ilişki modelinin ötesinde bir ilişki modeli oluşturdukları sonucuna varılmaktadır.

Kaynakça

- Akgün, Birol (2021). "Afrika'nın Geleceği İçin Eğitim: Türkiye Maarif Vakfı" <https://kriterdergi.com/dosya-afrikada-turkiye/afrikanin-gelecegi-icin-egitim-turkiye-maarif-vakfi> (Erişim Tarihi: 28.08.2023).
- Akıllı, Erman (2022). "Türkiye's Foreign Aids Leadership in Africa," *Uluslararası Liderlik Çalışmaları Dergisi: Kuram ve Uygulama*, 5(2), 140-152 . DOI: 10.52848/ijls.1137500.
- Akpınar, Pınar (2017). "From Benign Donor to Self-Assured Security Provider: Turkey's Policy in Somalia," Istanbul Policy Center.

- Alemdar, Ahmet, (2023). “Afrika’nın Savunma ve Güvenlik Anlayışında Türk Savunma Sanayii Etkisi” *Kriter Dergisi*, 8(82), <https://kriterdergi.com/dosya-afrika/afrikanin-savunma-ve-guvenlik-anlayisinda-turk-savunma-sanayii-etkisi>.
- Alpar, Güray (2019). Türk Gönül Coğrafyası Kavramına Antropolojik Bakış. Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi, 54(2), 841 - 856.
- Anadolu Ajansı (2023). “Bakan Şimşek: Kalıcı refah artışı için ihracatı önceliklendirmeye devam edeceğiz.” <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/bakan-simsek-kalici-refah-artisi-icin-ihracati-onceliklendirmeye-devam-edecegiz/2977876> (Erişim Tarihi: 01.09.2023).
- Anadolu Ajansı (26 Aralık 2017). “Cumhurbaşkanı Erdoğan: Çad'daki FETÖ iltisaklı okulların tamamı Maarif Vakfımıza devredildi”. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/cumhurbaskani-erdogan-caddaki-feto-iltisakli-okullarin-tamami-maarif-vakfimize-devredildi/1015635> (Erişim Tarihi: 10.09.2023).
- Arı, Tayyar (2006). “*Uluslararası İlişkiler Teorileri*” (İstanbul: Alfa Yayınları)
- Associated Press (2023). “Chad nationalizes assets by oil giant Exxon, says government” <https://apnews.com/article/exxon-mobil-chad-oil-f41c34396fdff247ca947019f9eb3f62> (Erişim Tarihi: 10.09.2023).
- Bahçecik, Şerif Onur (2021). “Turkey’s “Opening up to Africa”: From Idea to Full-Fledged Policy”. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9, 173-179.
- Balamir Coşkun, Bezen (2021). “İşbirliği”, *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, Eds. Şaban Kardaş ve Ali Balcı. (İstanbul: Küre Yayınları), 421-429.
- Bayram, Mürsel (2022). “Afrika’nın Savunmasında Türkiye” <https://ytb.gov.tr/haberler/afrikanin-savunmasinda-turkiye#:~:text=2020%27de%20T%C3%BCrkiye%27den%20Afrika,sanayii%20i%C5%9F%20birli%C4%9Fi%20anla%C5%9Fmas%C4%B1%20imzaland%C4%B1>. (Erişim Tarihi: 03/09/2023).
- BBC (2021). “Chad's President Idriss Déby dies after clashes with rebels”, <https://www.bbc.com/news/world-africa-56815708> (Erişim Tarihi: 02.04.2023).
- BBC (2023). “Putin'i sev, Fransa'dan nefret et': Kremlin yanlısı sosyal medya kampanyası Afrika'yı nasıl etkiliyor?” <https://www.bbc.com/turkce/articles/cw0e5832jjgo> (Erişim Tarihi: 16.09.2023).
- Belder, Ferit. (2023). “Kalkınma yardımları ve Türk dış politikası: Bir dönemselleştirme önerisi (2002-2022)”. *KOCATEPEİIBFD*, 25(1), 40-52. <https://doi.org/10.33707/akuibfd.1256110>.
- Boztaş, Asena (2011). “Türkiye’nin Afrika İle İlişkilerinde Proaktif Politikalarının Teorik Analizi: Konstruktivist Teori, Eleştirel Teori ve Uluslararası Toplum Teorisi” *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 31.
- Brown, Cris ve Kristen, Ainley (2013). *Uluslararası İlişkileri Anlamak* (İstanbul: Sümer Yayınları).

- BTI (2022). “Chad Country Report 2022”, <https://bti-project.org/en/reports/country-report?isocode=TCD&cHash=ec6ecdccc60837878823938f84214d5d> (Erişim Tarihi: 26.04.2023).
- Collelo, Thomas (1988). *Area Handbook Series: Chad, A Country Study* (Federal Research Division Library of Congress).
- Constitution of Chad (2018) https://constituteproject.org/constitution/Chad_2018.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 20.04.2023).
- Decalo, Samuel (1980). “Regionalism, Political Decay, and Civil Strife in Chad”, *The Journal of Modern African Studies*, 18 (1): 23-56. <http://www.jstor.org/stable/160409> (Erişim Tarihi: 29.04.2023).
- DEİK Türkiye-Afrika İş Konseyleri, <https://www.deik.org.tr/turkiye-afrika-is-konseyleri> (Erişim Tarihi: 11.09.2023).
- Donelli, F. (2023). “From Humanitarianism to Drones: The Pragmatic Flexibility of Turkey’s Policy Toward Sub-saharan Africa,” *Poliarchie*, 6(1), 4–21. <https://doi.org/10.13137/2611-2914/35188>.
- Dönmez, Ümit (2022). “La Turquie est le pays le plus populaire chez les jeunes tchadiens (Sondage)”. Agence Anadolu. <https://www.aa.com.tr/fr/afrique/la-turquie-est-le-pays-le-plus-populaire-chez-les-jeunes-tchadiens-sondage/2464679> (Erişim Tarihi: 18.09.2023).
- Dursun, Davut (1993). “Çad”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA) (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993), 8/154. <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/8/C08003014.pdf> (Erişim Tarihi: 10.09.2023).
- Economist Impact (t.y.). “Ranking and Trends”. <https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/#global-overview> (Erişim Tarihi: 10.09.2023).
- Eyriçe Tepeciklioğlu, Elem, Onur Tepeciklioğlu ve Betül Aydoğan Ünal (2018). “Türkiye’nin Sahra-Altı Afrika’da Yürüttüğü Kamu Diplomasisi Faaliyetleri”, *Ege Academic Review* 18 (4), 605-618. Doi: 10.21121/eab.2018442990 (Erişim Tarihi: 29.04.2023).
- Freedom House (2020). “Chad 2020”, <https://freedomhouse.org/country/chad/freedom-world/2020> (Erişim Tarihi: 03.04.2023).
- Freedom House (2023). “Freedom in The World 2023” <https://freedomhouse.org/country/chad/freedom-world/2023> (Erişim Tarihi: 02.09.2023).
- Harmes, Adam (2012). “The rise of neoliberal nationalism” *Review of International Political Economy*, 19(1): 59-86.
- Hollick, Julian Crandall (1982). “Civil War in Chad, 1978-82”, *The World Today*, 38(8): 297-304.

- IDEA (2022). “Global State of Democracy Report 2022: Forging Social Contracts in a Time of Discontent” <https://idea.int/democracytracker/g sod-report-2022> (Erişim Tarihi: 10.09.2023).
- Institute for Peace and Security Studies (2021). “Chad Conflict Insights Report”, <https://ipss-addis.org/download/chad-conflict-insights/> (Erişim Tarihi: 15.04.2023).
- Inter-Parliamentary Union (2016). “Chad National Assembly Last Election” http://archive.ipu.org/parline-e/reports/2061_E.htm (Erişim Tarihi: 12.05.2023).
- International Energy Agency, “2022 Report.” <https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2022>.
- Joffe, George (1990). “Turmoil in Chad”, *Current History*, 89 (546): 175-177. <https://www.jstor.org/stable/45316363> (Erişim Tarihi: 30.04.2023).
- Kaplan, Haktan, Çimen, İbrahim ve Balcı, Engin. (2022). “Türkiye’nin Eğitim Diplomasisinde Türkiye Maarif Vakfının Rolü” *Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 4 (2) , 120-128 . DOI: 10.54132/akaf.1209119.
- Kavas, Ahmet (2006). “Batı Afrika’da Fransız Sömürgeciliği Karşısında Malili Marabuların Mücadelesi”. *Journal of Istanbul University Faculty of Theology*, 0 (14), 67-102. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuilah/issue/978/11006>.
- Kavas, Ahmet (2019). “Afrika’da Bilim Geleneği” <https://samsun.edu.tr/wp-content/uploads/2019/12/AHMET-KAVAS.docx>.
- Kavas, Ahmet (21 Kasım 2017). Röportaj: “Osmanlı, Afrika’yı Endülüs Olmaktan Kurtardı”. AFAM-Afrika Araştırmacıları Derneği. <https://afam.org.tr/osmanli-afrikayi-endulus-olmaktan-kurtardi/> (Erişim Tarihi: 10.09.2023).
- Keohane, Robert O’ ve Joseph S. Nye. (2001). *Power and Interdependence*. (New York. Longman).
- Kökçam, Selami (17 Ekim 2021). Ahmet Kavas ile Röportaj. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/yukselen-kita-afrikada-guc-mucadelesi-turkiye-617602.html> (Erişim Tarihi: 18.09.2023).
- Lamy, Steven L., John Baylis, Steve Smith and Patricia Owens (edt.) (2008). “*Contemporary mainstream approaches: neorealism and neoliberalism*” *The Globalization of World Politics*. (New York. Oxford), 124-141.
- Manafı, Tural (2021). “Uluslararası İlişkiler Teorilerinde Neoliberalizm’in Yeri Ve Önemi: Şanghay İşbirliği Örgütü ve BRICS Karşılaştırması” (Yayımlanmamış Yüksel Lisans Tezi).
- May, Roy ve Simon Massey (2002). “The Chadian Party System: Rhetoric and Reality”, *Democratization* 9(3): 72-91. <http://dx.doi.org/10.1080/714000269> (Erişim Tarihi: 30.04.2023).
- Milliyet (2021). “Çad’a Destek Vermeye Hazırız” <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/cada-destek-vermeye-haziriz-6629152> (Erişim Tarihi: 28.08.2023).

- Milner, Helen (1992). "Review: International Theories of Cooperation among Nations: Strengths and Weaknesses", *World Politics* 44 (3): 466-496.
- Ministère de l'Europe et des affaires étrangères. "France Diplomatie: Tchad". [https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/tchad/relations-bilaterales/](https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/dossiers-pays/tchad/rerelations-bilaterales/).
- Mordor Intelligence (2023). "Chad Oil and Gas Market Size&Share Anaysis-Growth Trends & Forecasts" <https://www.mordorintelligence.com/industry-reports/chad-oil-and-gas-market#:~:text=Petroleum%20is%20Chad%27s%20primary%20source,Esso%20Exploration%20%26%20Production%20Chad%20Inc.> (Erişim Tarihi: 03.09.2023).
- NTV (2016). "Çad FETÖ okullarını Türkiye Maarif Vakfı'na devretti" <https://www.ntv.com.tr/dunya/caddan-feto-okullari-karari,WxZO2SI84UKbHyRLleCpVw> (Erişim Tarihi: 10.09.2023).
- NTV (2017). "Çad'ın terörle mücadelesinde her daim yanında olacağız" <https://www.ntv.com.tr/dunya/cadin-terorle-mucadelesinde-her-daim-yaninda-olacagiz,bSdugREIF0S6LgqWartnQA> (Erişim Tarihi: 15.09.2023).
- NTV (2019). "Cumhurbaşkanı Erdoğan: Çad ve Afrika ülkeleriyle iş birliğini daha da ileriye taşımaya kararlıyız", 27.02.2019, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/cumhur-baskani-erdogan-cad-ve-afrika-ulkeleriyle-is-birligini-daha-da-ileriye-tas,ILUNAmIslEKD1KBKjMfjQ> (Erişim Tarihi: 02.11.2023).
- Orakçı, Serhat (2022). "The Rise of Turkey in Africa". *Aljazeera Centre for Studies*, <https://studies.aljazeera.net/sites/default/files/articles/documents/2022-01/The%20Rise%20of%20Turkey%20in%20Africa.pdf> (Erişim Tarihi: 11.07.2023).
- Our World in Data (2022). "Democracy Index" <https://ourworldindata.org/grapher/democracy-index-eiu?tab=chart&country=~TCD> Erişim (Tarihi: 13.09.2023)
- Ousmane, Diarra (2023). "l'ONG nationale ADEPSET offre 300 moutons aux victimes du séisme en Turquie", Tchad Infos. <https://tchadinfos.com/societe-long-nationale-adepset-offre-300-moutons-aux-victimes-du-seisme-en-turquie/> (Erişim Tarihi: 10.09.2023).
- Özkan, Mehmet and Akgün, Birol (2010). Turkey's opening to Africa. *The Journal of Modern African Studies*, 48(4), 525-546. doi:10.1017/S0022278X10000595.
- Özkan, Mehmet ve Serhat Orakçı (2013). "Summitry Diplomacy in Turkey–Africa Relations: Statements, (Non-)Accomplishments and Effectiveness" *Jurnal of Balkan and Near Eastern Studies*, DOI: 10.1080/19448953.2023.2236516.
- Resmî Gazete. 1 Ekim 2021 Cuma Tarihli. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/10/20211001-4.pdf> (Erişim Tarihi: 11.06.2023).
- Rumelili, Bahar (2021). "Kimlik", *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, Eds. Şaban Kardeş ve Ali Balcı. (İstanbul: Küre Yayınları), 389-407.

- Sampson, Michael; Dai, Xinyuan and Snidal, Duncan. (2017). Interstate Cooperation Theory and International Institutions. 10.1093/OBO/9780199743292-0093.
- Sarı Ertem, Helin (2012). “Kimlik ve Güvenlik İlişisine Konstrüktivist Bir Yaklaşım: “Kimliğin Güvenliği” ve “Güvenliğin Kimliği””. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 8, 177-237.
- Sıradağ, Abdurrahim (2022). “The Rise of Turkey’s Soft Power in Africa: Reasons, Dynamics, and Constraints.” *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 8 (2) , 1-14 . DOI: 10.25272/1icps.1117810.
- Sour, Lotfi (2019). “The Turkish Foreign Policy Dimensions in Africa in AKP Era” *Journal of Afro-Asian Studies* 7-28 https://www.researchgate.net/publication/333678052_The_Turkish_Foreign_Policy_Dimensions_in_Africa_in_AKP_Era (Erişim Tarihi: 13.09.2023).
- Sputniknews (2017). “Erdoğan: Yıllarca şu Afrika Allah aşkına sömürülmedi mi?”, 23.01.2017. <https://sputniknews.com.tr/20170123/erdogan-afrika-yillarca-somuruldu-1026897295.html> (Erişim Tarihi: 03.11.2023).
- T.C. Cumhurbaşkanlığı (2017). “Afrika’ya Bakışımız Sömürgeciler Gibi Olmayacak”, 26.12.2017. <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/87877/afrikaya-bakisimiz-somurciler-gibi-olmayaca> (Erişim Tarihi: 30.10.2023).
- T.C. Cumhurbaşkanlığı (2021). “Çad ile askerî, savunma ve güvenlik alanlarındaki iş birliğimizi geliştirmeye hazırız”, 27.10.2021. <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/131162/-cad-ile-asker-savunma-ve-guvenlik-alanlarindaki-is-birligimizi-gelistirmeye-haziriz-> (Erişim Tarihi: 03.11.2023).
- T.C. Cumhurbaşkanlığı (2022). “Afrika Özel”, <https://www.tccb.gov.tr/ozeldosyalar/afrika/etiopya/> (Erişim Tarihi: 02.11.2023).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (1998). “Dışişleri Güncesi” Aralık 1998 <http://diad.mfa.gov.tr/diad/gunce/aralik-1998.pdf> (Erişim Tarihi: 13.09.2023).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (t.y.). “Türkiye-Afrika İlişkileri”, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-afrika-iliskileri.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 12.04.2023).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (t.y.). “Türkiye-Çad İlişkileri”, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-cad-iliskileri.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 26.04.2023).
- TBMM (2016), “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Çad Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Tasarısı”, <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem26/yil01/ss303.pdf> (Erişim Tarihi: 16.06.2023).
- TBMM (2022), “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Çad Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Askerî İş Birliği Çerçeve Anlaşması”, <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem27/yil01/ss388.pdf> (Erişim Tarihi: 16.06.2023).

- The World Bank (2022). “GDP Growth” https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?most_recent_value_desc=true&locations=XL (Erişim Tarihi: 13.09.2023).
- The World Bank, Chad 2023. <https://www.worldbank.org/en/country/chad/overview#:~:text=Although%20Chad%20had%20made%20progress,below%20the%20national%20poverty%20line.> (Erişim Tarihi: 09.09.2023).
- TİKA (2012) “Afrika’da 8 Program Koordinasyon Ofisi, 37 Ülkede Proje”, 11.01.2013, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/turkiye_afrikada-3592 (Erişim Tarihi: 02.11.2023).
- TİKA (2020a). Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2020. https://www.tika.gov.tr/upload/sayfa/Pictures/Turkiye%20Kalk%20C4%B1nma%20Yard%20C4%B1mlar%20C4%B1%202020_tr.pdf (Erişim Tarihi: 26.04.2023).
- TİKA (2020b). “Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), Orta Afrika ülkesi Çad’ın tarımsal kalkınmasına destek için uygulamalı tarım okulunun temelini attı” https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_dan_cad_da_tarimsal_egitime_destek-56971 (Erişim Tarihi: 26.04.2023).
- TİKA (2021). “Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), Çad Eğitim Bakanlığının kendi ders kitaplarını basabilmesi için matbaa kurdu.”, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_cad_da_matbaa_kurdu-61326 (Erişim Tarihi: 26.04.2023).
- TİKA (2022a). “Faaliyet Raporu”, <https://www.tika.gov.tr/upload/old/2023/FAAL%20C4%B0YET%20RAPORU/T%20C4%B0KA%202022%20%20C4%B0dare%20Faaliyet%20Raporu.pdf> (Erişim Tarihi: 12.05.2023).
- TİKA (2022b). TİKA’dan Çad’da Kadın İstihdamına Destek. https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika_dan_cad_da_kadin_istihdamina_destek-74272 (Erişim Tarihi: 11.07.2023).
- TİKA, (2015). “TİKA’dan Angola’daki Engellilere Destek”, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, 8 Eylül 2015, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika%27dan_angola%27daki_engellilere_destek-19031 (Erişim Tarihi: 23.08.2023).
- TİKA, (2016). “Gabon Kırsalında Bulunan Tchatanga Köy’ne Hayat Veren Proje Tamamlandı”, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, 25 Şubat 2016, https://www.tika.gov.tr/tr/haber/gabon_kirsalinda_bulunan_tchatanga_koyu%27ne_hayat_veren_proje_tamamlandi-21274 (Erişim Tarihi: 24.08.2023).
- TRT (2021). “Cumhurbaşkanı Erdoğan: Afrika ziyaretlerimi sömürgeci zihniyetin rahatsızlığına rağmen gerçekleştirdim”, 23.10.2021. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/cumhurbaskani-erdogan-afrika-ziyaretlerimi-somurgeci-zihniyetin-rahatsizligina-ragmen-gerceklestirdim-619447.html> (Erişim Tarihi: 03.11.2023).

- TRT Haber (2017). “Çad'dan FETÖ'ye büyük darbe” <https://www.trthaber.com/haber/dunya/caddan-fetoye-buyuk-darbe-342090.html> (Erişim Tarihi: 10.09.2023).
- Tubiana, Jérôme ve Debos, Marielle (12 December 2017). Déby's Chad Political Manipulation at Home, Military Intervention Abroad, Challenging Times Ahead. United States Institute of Peace. <https://www.usip.org/publications/2017/12/debys-chad> (Erişim Tarihi: 10.09.2023).
- TÜİK (2023). Dış Ticaret İstatistikleri <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Temmuz-2023-49626>.
- Türkiye Gazetesi (1 Mayıs 2023). “İlklerin uçağı bitti tükendi! TUSAŞ'ın elinde Hürkuş kalmadı”. <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/fotogaleri/ilklerin-ucagi-bitti-tukendi-tusasin-elinde-hurkus-kalmadi-33920> (Erişim Tarihi: 09/09/2023).
- Türkiye Gazetesi (13 Aralık 2013). “THY Kano ve Çad seferleriyle uçuş ağını genişletti”, <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/ekonomi/thy-kano-ve-cad-seferleriyle-ucus-agini-genisletti-113980> (Erişim Tarihi: 25.05.2023).
- Türkiye İhracatçılar Meclisi TİM (2023). İhracat Rakamları. <https://tim.org.tr/tr/ihracat-rakamlari> (Erişim Tarihi: 27.08.2023).
- UN WFP (2019). <https://www.wfp.org/countries/chad> (Erişim Tarihi: 17.06.2023).
- UNDP (2022). “The 2021/2022 Human Development Report” <https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2021-22overviewn.pdf> (Erişim Tarihi: 10.09.2023).
- UNESCO (t.y.). “Net flow of internationally mobile students”. <http://data.uis.unesco.org/Index.aspx> (Erişim Tarihi: 16.09.2023).
- Wendt, Alexander (1994). “Collective Identity Formation and the International State”, *American Political Science Review*, 88(2), 1994, 384-397.
- Xulong, Chen (2017). “Win-Win Cooperation: Formation, Development and Characteristics” https://www.ciis.org.cn/english/RESEARCHPROJECTS/Articles/202007/t20200715_3604.html (Erişim Tarihi: 10.09.2023).
- YEE, Yunus Emre Enstitüsü (2022). “Güney Afrika'da Türk Günü ve Türk Yemek Festivali” <https://www.yee.org.tr/tr/haber/guney-afrikada-turk-gunu-ve-turk-yemek-festivali>, (Erişim Tarihi: 24.05.2023).
- Yılmaz, Tuğrul Oğuzhan (2018). “Türkiye-Afrika İlişkilerinin Güvenlik Boyutu: Türk Savunma Sanayii ve Afrika”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 120(2018): 41-66.
- YÖK (2023). Yüksek Öğretim Bilgi Sistemi. <https://istatistik.yok.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 10.09.2023).